

१०७
८

अथ

१०७
८

ग्रन्थनामः -

विश्वदासः " Vishwa Dashta

कविनामः -

कविकान्तसरस्वती

विषयः -

धर्मशास्त्रम्

426

अथ

१८४

१०१
८

१०८
८

वाश्रीविश्वदेवेश्वरहाराष्ट्रपारमेश्वर॥०

विश्वदेवेश्वरः

कविवाचनसरस्वती प्रणीत

१०१
८

विश्वादर्शः

१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ शुभमस्तु ॥ जयति जगदेकजनकः स जनहृदयो बुजे स्वयं ज्योतिः ॥ चित्तः परापरज्ञेऽस्मिन्मूर्तिः श्री
रामः ॥ १ ॥ धर्माधिकारिणस्ते मुनयः सर्वे मजयति मन्वाद्यः ॥ नित्यं च कस्ति ये वा दिव्योतिः ॥ अति साक्षम विष्णोः ॥ २ ॥ किल स
त्यदा भिरामो कविकान्तसरस्वतीत्येव ॥ यद्यदयं पुंडरीकप्रणव इवेयं त्रयीव सति ॥ ३ ॥ स्फुरति सुमतिवृत्ते विमले विश्वेश्वर
मितोपि विस्पष्टं ॥ सर्वस्य सर्वधर्मस्तद्वृत्तिकेवलं वक्ष्ये ॥ ४ ॥ तत्र प्रथमकांडः स्वर्गधरावृत्ते ॥ यस्यायमा प्रसी श्लोकः ॥ श्रीमद्रामाभि
धानं विधुतकलमलधर्मप्रथमस्य मूलं स्मृतं ॥ आद्ये मुहूर्ते सकलसुखमिति संप्रबुद्धेऽप्यास्यं ॥ नक्षामन्वत्रिपुरव्यानपि
सकलमुनीन् धर्मधामप्रदीपानि ॥ विश्वेश्वरविधास्ये विमलमतिहते धर्मशास्त्रस्य सारं ॥ १ ॥ अत्रेयं संबन्धः ॥ आद्ये मुहूर्ते रात्रेः
पश्चिमाध्यायप्रहरेयमस्य श्रेयःसाधनस्य मूलं मुख्यकारणं स्मृत्वा विचिंत्य तथामन्वत्रिपुरव्यानपि निखिलमुनीन् तत्र वि
मलमतिहते केवलं ज्ञानार्थं विश्वेश्वरनाम धर्मशास्त्रसारं विधास्ये करिष्ये इति ॥ कीदृशं तन्मूलं श्रीमत्सर्वमंगलास्पदं किं

राम

१

तत्परामाभिधानं अत्र रामस्य भिधानं परंपरं प्रचलितं मुहूर्तत्वात् किं भूतं विधुतकलमलं विधुतकलिदोषं शेषं स्प
ष्टं ॥ किं भूतमुनीन् धर्मधामप्रदीपान् धर्मधामगहं त्रैलोक्याचारणं तस्य दीपान् ॥ किं हो देवदत्त इति विदितार्थं त्रार्थ
सिद्धः ॥ एतदुक्तं भवति ॥ यदुक्तं योगेश्वरादिभिः आद्ये मुहूर्ते बोधायनं तदेव मनोहितमिति ॥ ततः किं ह्यमित्य
ह ॥ संध्यासूर्योदयान्तरादिभिः निषिद्धं पुनरक्षिणस्यो निषीतं कुर्यान्मूत्रादिशौचं बहिरध्यासलिल्लातत्रैलिंगे मृदेका
पंचांगानेयहस्तदशपुनरुभयोः सप्तवेतदहस्ते देवगुण्यादिक्रमात्तद्विवेचनं निपातयिष्यामि तदर्थं निरायो ॥ २ ॥ अ
स्यार्थः ॥ संध्यासूर्योदयान्तरादिभिः तथा दोनियमः पृष्ठतः कठलं विनिषीतीत्यस्मिन् पुनरीषं कुर्यादिति ॥ अत्र हि म
न्वापस्तव पराशरादिनिर्मयितार्थप्रदर्शितार्थमादिश इति यागहीमां प्रातस्तथायगहं त्रैलोक्यादिपुर्विज्ञेपावधि
प्रदेशांगत्वात् सनांसि शिरः प्राष्ट्यादिशौचं त्रैलोक्यगोविप्राग्यं बुवावहं देवतानभिमुखः एकवस्त्रं ध्यात्वा प्रह

विश्वादर्शि.

२

स्तत्रस्तणादिभिर्महामंतर्धायमौनसन्मूत्रपुराषोस्सर्गे कुर्यात् ॥ तत्र ॥ जनेज्जवर्गगोष्ठफालसृष्टेवैत्यपर्वतदेवगह्वरम्
केषुसप्राणिमतेनदीतारेषुमृदुशादलपसोपजाव्यधायमशानेषुगच्छतिष्ठन्नकुर्यात् ॥ तत्रस्वंगमूत्रपुराषलेपंकाष्ठलोष्ठ
तृणादिभिरपनीयोद्धतपरिधानवासाः सव्यगृहीतक्षिप्रश्चोभयवापीकूपतडागादिव्यतिरिक्तांतर्जलेमूषकोत्वातपल्मीकेदेव
गृहेनमृदमुक्ताशोन्वावशिष्टसप्राणिगृहभित्तिलेपोथहलोत्वातापरित्यक्ताससिकतामृधमृत्तिकांगृहीत्वाजलाद्वह्निर्ग
धलेपक्षयस्तुच्यं कुर्यात् ॥ मूत्रोत्सर्गे तापलिंगं विष्वक्त्रिपूर्णां मृदेकावामहस्ते स्तिस्त्रो धैतुहस्तयोरिति पंचमृत्तिकां
अधामिलकृमात्राएवरेतः ससुत्सर्गेपिपुराषोत्सर्गेतुअपानेयं चतुर्ष्वगश्चतिस्रोवाअर्धप्रत्यक्षतदर्धादामक
रेदशउत्तयोः सप्तसप्तदशमृत्तिकां स्युरिति गृहीत्वाः शोचतस्यदेगुण्यं आदिशद्वात्रेणु एवचतुर्गुण्यं वा प्रसवारिव
नश्चयतिष्ठिः क्रमात्कार्यं ॥ तदर्धतुरात्रो ॥ ततोप्यर्धमात्रिनार्थसाधनेनैवनिर्णयः ॥ ६ ॥ प्रासापकारणोउभयोर्थसाध

राम

२

विश्वादर्शि०

३

ताभियोगोयमन्यनाभियोज्य॥ अपिचाहादुक्तमर्थप्रकारोतरेण विकारंन प्रापयन्॥ सभापतिः समभ्यस्यमाहा॥ द्वयोः
समर्थः प्रीतिर्भयाहोरात्रानतुच्छं॥ दंडयः स्यात्साधयन्हीनः सौदग्यार्थो निरेकुश॥ दो॥ द्वयोः अर्थिप्रत्यर्थिनोः साधितध
नदानयोग्यः शक्तः सर्वेषुभूतानां दानादिविकादपदेष्टुं साप्रतिभक्त्यर्थः॥ तदसंभवेतयोः संरक्षणार्थं शौरासखपुरुषो नि
योज्य॥ तस्यैवताभ्यां प्रत्यहमनिर्णयाद्वैतनंदायं॥ तत्रमिथाभियोगो न्वेदार्थिभियुक्तधनात् द्विगुणधनं रासेदेयात् साप्रत्य
र्थिन्वेदभियुक्तार्थमपलपितत्वाप्रकृतं धनमर्थिनिरासे तस्मै दद्यात्॥ क्वचित्साहसं चोपवागदुःपारुष्याभिरा
पप्राणाधनातिपातगोस्त्रीक्षेत्रकृपविक्रयादिवयोभियुक्तं सद्यस्कोतरं दापयेत्॥ अतस्मिन्कैरेकाहः प्रभृति का
लेसंबन्धपर्यन्ते कार्यबलाबलदेशकाळाद्युत्थे च सभापतिरुत्तरं दापयेत्॥ सर्वस्मिन्निवादे देशांतरगमन
गात्रवैपस्वेदादिनास्वभावविप्रलते नलिगेनाभिप्रत्यर्थिसाक्षिण्डुष्टः॥ इष्टव्याः नैतस्मात्स्वार्थादिना भवन्ति

राम

३

स्त्रा

दंडपाश्चा॥ ननु तर्कप्रमादादिभिर्हजमाश्रित्य व्यवहारो न निर्णेतव्यः किंतु वस्तुतत्त्वानुसारेण यः पुनः रथमेवापि प्रति
पन्नार्थनिरवग्रहोपासेधादिना जिघृक्षतिसतस्मादर्थहीनो दंडयश्च स्यात्॥ व्यवहारविशेषमाहा॥ वसुर्लखितमनेकं
निद्रुतेयः प्रमाणानुसरययदितस्मिन् भाषिनाश्चेकदेशे॥ सकलमपि सदद्यात्स्वामिनेस्यष्टदोषपणमपिसपण
श्चेतोदेवाद्ः सदंडयः॥ सुवर्णरजतवस्त्राद्यनेकविधधनं यद्युक्तं यः प्रत्युक्तं सर्वमपलपितत्रैकदेशे हिरेण्यर
जतवासाक्ष्यादिप्रमाणेनागीकारितश्चेतदसर्वमपि सदद्यादधिर्नैकदेशयत्कदाचित्॥ देशांतरे पितृसंपत्तवात्॥ पणानि
पणस्ते न सहवर्तमानः सपणो यत्रार्थः प्रत्यर्थिवा तथा विद्विदः सन्नुपराजितश्चेत्पूर्वः सपणं दंडं वदापुः॥ परस्त्वाभियु
क्तधनमपि क्वचिस्ववहारे प्रमाणबलाबलं गिरूपयन्माहा॥ सर्वत्र व्यवहारस्याकार्यबलवदुत्तरं॥ पूर्ववाधादुत्तरं
व्याहोतुविपर्ययः॥ १॥ कृष्णाना यथ विवादसर्वस्मिन्नुत्तरसाध्यादिक्रियाबलवती स्यात्॥ तथधाकश्चिद्वहणेन धार
णं साधयतिअपरः प्रत्यपणेन परिशोधनं तत्रोभयोः प्रमाणसंश्लेषेण पुनरुत्तरादिनैव प्रमाणं बलवत् स्यात्॥ ४॥

अर्थिनाभि

वा

इति

विष्णुदर्शः

४

कनुपमेदोतः क्रियानुसतेः॥ अधिप्रतिगृहेषु पुनः पूर्वैव क्रियाप्रवृत्तौ नोतरा॥ यथैकमेकमेकक्षेत्रमेकस्याधाययनेन
गृहीत्वा अनस्याधाय पुनर्गृह्यति तत्राधरेव तद्वति नोतरस्य एवं प्रतिगृहेषु भुक्तिविशेषेनः फलदानमाह॥ नहि
वदति महीस्वो भुज्यमातीनां परेण धनमपि दद्यादिति तैत्तिरीयसंहिता॥ सजतिनफललामंते यस्यातद्वर्धनं च तदुत्त
यनाशः स्वस्य दाषानुप्रेगात्॥ ११॥ अनाधिना भुज्यमानां स्वाभिमियस्य अपि विंशतवर्षं तं महीद्वयान्नोक्तं यमि
ति अभियागेन भवति॥ एवं चाधिवनं दशवर्षपर्यंतं सतां पुर्वधने चागमेन साधयन् उत्तरे कालमपि प्राप्नोति फलं
तदुत्पन्नं न लभते स्वापेक्षपराधसंज्ञात्॥ अस्यापराधमाह॥ फलस्य साधिसीमा दौन कदाचिद्वेद्यति॥ उपे
क्षाहेतुसंज्ञावास्त्रीनृपादि धनेष्वपि॥ १२॥ अधिसीमास्त्रीनृपधनेष्वधियहणाभिधेयोपनिधिजडबलिश्रोत्रि
यं धनेषु निराक्रोशसमक्षसौगपिन कदाचित्कलनाशोति॥ अध्यादिषु दृष्ट्यासावदिलक्षणोपेक्षाकारणसंभ

राम
४

नीये सति लिखितं भुक्तिसाक्षिभ्येति विविधसाध्यमित्यपायस्तदेव लेखनीयं अन्यत्र मिथ्यातरे पुनः श्रवोहिताप्रतिना
तार्थसमर्थनीयं पूर्वोक्ततिरिव तार्थप्रमाणं तेनेव सुनिश्चयेन जयपराजयलक्षणो निर्णयो भवति किं न॥ नहि पुनरभियु
क्तेनाभियोग्याभियेता क्वचिदपि कलहेतुः स्यात्तथासाहसेपि॥ क्वचिदप्यभियुक्तेनाभियोग्यः परेण प्रथममुदितमर्थं नान
येद्विप्रहृत्या॥ १०॥ कृणु दानादि धर्माभियुक्तेन प्रत्यर्थिना स्वाभियोगमस्तीयोभियुक्ताः पुनर्नाभियोग्याः क्वचित्कलहेवादेव
रुच्यलक्षणे तथासाहसे विषये साक्षादिति आणवियोजनादिरूपे प्रत्यभियोगसंभवेनापराधमपहृत्या यभियोकारं प्रत्यभि
युंजीत॥ यद्यपि प्रत्यभिपुक्तस्य प्रतिज्ञांतरत्वेनानुत्तरत्वाद्युपपद्यवहारसंभवस्तथापि उत्तरांतरानुपपत्त्या तावत्स्येकोतरत्वश
यनायोपदेशः॥ आहृष्टस्तसमाक्रोधात्तदित्प्रतिज्ञाडयन्॥ ह्येतत्तयिनं यैवनापराधी भवेन्नर इति ह्यस्यतिक्त्वास्व
पराधे निराकरणत्वावगते प्रत्यर्थिनं प्रतीह्युक्तं॥ अथाधिनं प्रत्यर्थयेत्॥ क्वचिदपि व्यवहारे केनचिदर्थिताभियुक्तोपरिह

विश्वादिशि०

५

शोधनप्रकारमाह॥ यदि भवति परश्चेदित्तमन्यः पुनर्भस्त्रियमपि वधिरादियस्य पुत्रः क्रमात्ते॥ तदयतिरसनेस्य
ससुतश्चेन्नपूर्वः ससुतधनमृतेरन्तर्यरिक्त्यसमर्पणः॥ १५॥ यस्य धनं यो भ्रातृभिर्जयति यश्च पुनर्भस्त्री पुत्रश्च जात्यं
धादिस्ते क्रमेण स्ते दत्तापकरणेस्य पूर्वपूर्वाभावे परः परेधिकारीत्यर्थः रिक्त्याह पुत्रश्चेन्नपूर्वोत्तरर्यरिक्त्या ग्रहणास
प्रवात्॥ पुत्राभावे योग्योत्रोधिकारीति वक्तुमपिशब्दः ससुतो मृतमर्पणमर्पणे तद्विधीतनयभागी स्यात्॥ अधमर्प
स्तस्मै दधुरितियावत्॥ अत्रेधर्ममात्रं क्रमः॥ कुटुंबार्थं मृतपातिपुत्रं सतमृगं न स्त्री न धात्वा पुत्रं कृतं पितरञ्च लु
तं सपतिर्न दद्यात्॥ सुराकामं दत्ताथ वृथा दातुं दुःखं दुःखं चैवैतकमपि न दद्यात्॥ तदर्थे प्रीतिव्यवसत्ताति ह
ते दापितरिपित्रादिर्न दद्यात्॥ द्विच॥ धनिने दापितो यस्तु प्रतिपूर्धनमस्य वत्॥ त्रिणिको द्विगुणं दद्यात्सर्वे स्यादर्शनादि
षु॥ १६॥ यत्रोत्तमर्पेनास्ति प्रतिपूर्यो स शोधनिने धने दापितस्तस्य प्रतिभुवः स धो द्विगुणं तद्धनमृणिको दद्यात्॥

राम

५

सचप्रतिभूत्विप्रो यथा कालं दर्शनाय विश्वासाय दानाय चेति॥ तत्राभावे तदृणां देयस्योः पितृपुत्रयोर्मैयः प्राप्ति
भागात्तत्र समंतं त्वेति॥ एवमृणसाक्ष्यं ब्रह्महत्या रिषधमर्पे दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवोरेव तद्धनं दानप्रतिभुवः पुत्रस्यापि प्रतिभु
वदुत्तये यथा शिदु रेक छाप्राप्तिः॥ आधिक्यममाह॥ द्विगुणमपि धनं वेदाध्यमुक्तो तदाधिप्रजति उयमृणसा पितृतो गे त दुर्क
द्विगुणमधमगोयः पाल्यमानो यसारो यदि भवति तदन्यो मृत्युभागाधनं स्यात्॥ १७॥ आधिक्यविधौ गोयोगो यश्च स पुनः प्र
त्येकं द्विविधः॥ कृतकाले कृतकाले चेति॥ तत्र कृतकालः कालावधौ न मोक्षितश्चेन्नर्यस्य तरमर्पे स्येव स्वैभवतास्यर्थः॥
अकृतकाले पितृमर्गि कृद्वा प्रत्येकधने द्विगुणा वतु दशादिना न तरेणा अधमर्पे नोक्षितश्चेन्नर्यस्य प्रतिभुवः अत्र धान्यव
स्त्ररसानाक्रमेण त्रिगुणं वतुर्गुणाश्च गुणा यत वृद्धिः॥ पशूनां दशस्थस्यादिस्त्रीणां सततिरेव॥ पुं पशूनां तु पंचगुणा
भोग्यादेभोगस्ववृद्धिस्तो न नाशः॥ स्वाम्यसु सयोगोरादिभोगे र्धवृद्धिं सजेत्॥ बलाच्च सर्वो बलीवर्षो स वृद्धि कर्त्तव्यः॥

विश्वादर्शिः

६

ग्योरोअतिवाहादिनाविहतिर्नोविदिविधोयाधिदैवराजकृताहतेनष्टोविनष्टश्चरामिनोदेयः॥ तथाधामिनःशुद्धि
बुधितयासधिधेमूल्यमपिउच्चमाधायाधमेगायैन्धनग्रहणप्रसक्तधनस्यदैगुण्येपिनाधिनाशः॥ अपितुदिगुणा
भूतमपिपुनःसद्यधिकंमपयेत्॥ एवमल्पमाधिगृहीत्वाबहुधनप्रदानेगागस्वानसुसुतावप्येवमादिमोक्षाणोपोपस्थि
तेधमर्लधनंगृहीत्वोत्तमर्लेनाधिमोक्तव्या॥ अन्यथाचोरवदुपःस्यात्॥ असक्तमर्लतदीयादाहस्तेसद्यधिकं
धनंस्वाधिगृहीयात्॥ तदसंनिधौवाविक्रयेधामर्लस्यधनदिसायांतकालेमध्यसक्तमूल्यंरक्षिरहितति
ष्ठेत्॥ प्रसक्तधनलाभोपशमेसंनिधिमेतससाक्षिकंबंधविक्रयस्वधनंगृहीयात्॥ धनीपुनरावोभागे
क्षेत्रहोतुतदुत्तमधनप्रसक्तात्॥ दिगुणप्रविष्टेत्तदादिमोक्ताव्यस्तवयेतिअधमर्लेनपरिभाष्याहितस्तदादि
गुणधनेनेधनिनःप्रविष्टेसक्तमर्लेसमोक्तव्यः॥ श्यमेवक्षयाधिमामुतेपरीक्षाकाइहवाधिकस्वकारण

राम

६

वात्॥ व्यवहारदर्शिनाबलाबलमाह॥ नृपतिविहितपूनीश्रोत्रिगोत्रेषुकुर्योद्यवहारणमिहेषांपूर्वपूर्ववलीयः॥
राशातियुक्तेषुवाणिगादेसमूहेनानाकारणसंहतौस्वकुलेवाव्यवहारनिर्णयेसन्निकुनष्टधियेतस्यानुशयस्मयार्थः
दारयपूर्वपूर्वबलवदृष्ट्याकोशकैश्चिह्नोपिव्यवहारोनिवर्ततइत्याह॥ गृहपुष्टिशुनारीनक्तद्वेसंनिवर्त्येतदपिभ
वतितनस्त्रीप्रधानादियत्॥ शत्रुवालास्त्रीमेतोमतादिनव्यसमिभीलसंबन्धैःसुतोपिव्यवहारोनिवर्तनीयः॥ रात्रिरण
तद्गृहपुष्टेनचलेननसिध्यति॥ पुनरुत्तमर्लेषुयुगपत्प्राप्तुअधमर्लस्यप्रत्यपणमाह॥ नृपसमोत्तमर्लेषोदया
तद्गृहणकमात्॥ वर्णकमातदन्यत्ररक्षितस्वहतापिवा॥ १४॥ सजातीयोत्तमर्लेषोयुगपत्स्वधनाविष्टेभ्योधमर्ले
णग्रहणकमेणप्रतिदद्यात्॥ सिन्नजातीयेभ्योअस्त्रणादिक्लमेणरक्षिरभ्युपेतयापुपेयादातव्या॥ वाशेना
न्यापिअरीतिभागादिलक्षणादृष्टिः॥ स्मृत्यंतरप्रातिष्ठासूयते॥ नृणांपाकरणमृगायादिकतेषां॥ तदभावेअस्त्र

विश्वादर्शि०

सिलविदथैकः संमतिश्चेद्विधोक्तं भवति वदुभिरुक्तं स्यात्समेष्टमेष्टमौक्तं ॥ १९ ॥ अर्यार्थः ॥ कण्डानादिषु व्यवहारा
रूपत्रिभयोपिकासाक्षिणो मुख्या ॥ तदसंभवे त्रयोवाते च कुलीनेतादि विशेषणविशिष्टाः तेषामसंभवे सर्वधर्मवि
देकोप्युत्तमानुमितः ॥ साक्षिभिविधः ॥ कृताकृतश्च ॥ कृतः पूर्वविधः ॥ अकृताः षड्विधः ॥ वानप्रस्थयतिवृद्धस्तन
याः साक्षेवज्याः ॥ साहससंयपाहये सर्वसाक्षिर्भवति ॥ अत्रैसाक्षिभावो ॥ ये चातकलुषं शोकामहा ॥ पात
किंनृत्तथा ॥ अग्रितानां च ये लोकाय वस्त्रावाह्यं कृत्वातिनां ॥ सतानू सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यं न तं वदेत्
सु कृतं न्यथा किं विजन्मांतरं शशते कृतं ॥ तत्सर्वतस्य जातं हि पंचराज्यं समुपेति ॥ एवमर्थप्रत्यक्षस्य
सन्निधौ पूर्वाद्यो उदस्तुरवादि विशिष्टः प्राप्तिवाकेन दृष्टो साक्षिणा कथं विलोभादिना नष्टयुरोस्तं तस्मिन् पक्षांत
स्तद्वलंतदशमोराच दंडं दायक ॥ यः पुनः साक्षी भूत्वा साक्ष्यं नांगीकरोति सकूटसाक्षिवत्पापी दंड्यः ॥ साक्षिभिः

राम
७

कृतं द्विधा चेद्वति तदा वदुभिरुक्तं यतः द्वायं संख्यायोपक्षये पिसाक्षिणो साम्ये गुणवहवचनं युक्तं यावत् ॥ सर्वतसा
म्येयसाक्षिणः सुकु ॥ लिखितविधिमाहा ॥ साक्षिमध्यनिर्पूर्वस्या लिखितं मधितार्थवत् ॥ तत्रानंशुक्तिवचोध्यं दुष्टस्वाति
रितादिभिः ॥ २० ॥ द्विविधं लिखितं ॥ शासनं जानपादं चेति ॥ शासनं निरूपितं राजधर्मजानपादं धार्मिकस्वहस्त
लिखितं अन्यहस्तलिखितं च ॥ तत्र समासासतदधार्मिवाहं नाम विशिष्टधनिकपूर्वजातिसंख्याव्यादिविशिष्टधना
धमर्णसाक्षिलेखनं नाम तैतहस्तादिसर्वसंशोध्य लिखितं नाम निश्चयराहितं त्रेपुत्रविकल्पम्यादिभोगवत्प्रमा
णं लिखितं तु देशांतस्ते दुर्लिखिते नष्टे स्ते दधेभिन्ने द्वासाध्यादिसंमत्यान्यत्वेरव्यं कार्येत् ॥ यत्तु विप्रतिपत्तिं
देहपुष्टं तसाक्षिस्वहस्तलिखितं युक्तप्राप्यादिभिर्लेख्यं शोचनीयं ॥ सकलमृणादातुमशक्तश्चेकतनुसारेण दंतले
ख्यं सल्लक्रमेण वा हस्तमृणादवालेख्यं पाठयेत् ॥ यत्र संनिधौ विप्रोपत्रोऽप्युपयात् ॥ ससाक्षिकं नेसाक्षिसमक्षं

विश्वादिशि०

कुर्यात्॥ लिखितादिदृष्टं प्रमाणमुक्ता इहानां महद्व्यादिप्रमाणे निरूपयन्त्रियाह॥ दृष्टमाने यदि न हितं तद्विस्तृत्यो वि
षया सर्ववैतन्यमहतिस्वशरीरस्येव तत्वाभियोगे॥ राजशोहे त्वेशिरसि सवे च्छं किते वातिपापे चोपेय्यत्रे वतु महति वे छं किते समा
प॥ २१॥ अस्यार्थः॥ लिखितं पुत्रादिदृष्टं प्रमाणं वेनास्ति तद्युक्तादिदिव्यं सत्यानृतज्ञानार्थं मपि पुत्रा यतदिच्या वा
भियोऽदयः॥ सर्ववैतन्यमहति विषातं सशिरस्येव महति तत्वाभियोगे कार्यं॥ महत्वं वसशतेय ए सहस्रादारभ्यारयात्॥
शिरसनामदिव्यं कर्तुर्जये प्रतियोगानां दंडागीकारः॥ राजशोहोदिपापदस्युर्निर्दिष्टं चोपेय्यत्रे वतु महति वे छं किते समा
वादिनादिव्यं महानोर्ध्वं शंकायां तु तसमाचोदेयः स्यात्॥ दिव्यांतरमाह॥ तंडुलाद्यल्पवोर्यस्याकोशः सर्वत्र स
मतः॥ स्वावरेष्यपि दिव्यस्याहतिदृष्टे तदेव हि॥ २२॥ धर्मनदैवब्राह्मणपादगोवीजकनकपुत्रहारशिरस्पर्शसु
कृतद्वानादिपश्चिद्ग्राहार्थमादिशद्॥ कोशस्तु सर्वत्र महत्यभियोगे ज्येपि स्यात्॥ रक्षनेषु ग्रहसेनादिषु कथं

राम

सिद्धिः॥ तत्र गोप्ये स्यादोपतिस्वीकारे भोग्यस्य भोगे सचाधिर्येनेतपाल्यमानोपि कालवशे नसारतां गतं भवेत्
न्येवाधिने धर्मलेदियोयधतं वा॥ उपनिधिं ब्रह्माह॥ देयस्तपनिधिः पूर्येयं वावस्थितस्तथा॥ नतुराजाद्यपहतो निक्षे
पाधिस्तथैव च॥ १८॥ करुकायं तः स्थितं अप्रत्येयारव्यात् रूपसंख्याविशेष इव्यं रक्षार्थं निक्षिप्यते स उपनिधिः
यथा पूर्वस्थापितस्तथैव प्रतिदेयः॥ रूपसंख्यादि विशेषप्रत्यक्षतोर्पिनो निक्षेपः॥ आदिशद्देनया चितात्या न्या
हितादयोग्यं ते स निक्षेपाधियथोपनिहितस्तथैव प्रतिदेयः॥ अस्यापवादमाहानतुराजेति॥ राजनिस्करापहतस्य
दकादिना च नष्टो तप्रतिदेयः॥ स्वामिने सौपस्यत्रे व नचैजित्तु कारितः॥ पदात्तु स्वामिना यातु यातु निषध्यादिरदतो
राज्यदिनं च तदा स्वामिने मूल्यं रक्षेत संमतायः॥ स्वाननुज्ञया पुंजानः सवृद्धिं कंशयः भोगवृद्धपनुसारेण दंडे
साक्षिविधिमाह॥ व्यवहृतिषु कुलीनोः साक्षिणः स दुलायाः स्मृतिन नयनिपुणास्युस्ते त्रयो वाधिकावा॥ नि३

विष्णुदर्शि.

९

प्रिः। कोशस्तनास्ति ककिनवमद्य पादिव्यातिरिक्तैर्याधिन्नरकात्रुपस्पृष्टे देशे सर्वत्र स्यात्। भासकासप्रीत्याधिनां कु
निमज्जनिप्रितानां नज उदियमिति। एतदुक्तं भवति। सर्वेषां सर्वदिव्यानि प्रोत्पन्नस्य विवेचने ते। इति दिव्यमाह का
इदानीं सर्वदिव्यप्रयोगं भोक्तव्येनाह। उहं धृत्वा नलमयमथोदाधहस्तः शुचिरया हारुद्यो मे यदियदमथावयध
न्वीनरेषु। मग्नो दृष्टपयसि जनिना योषिकारं विषे लं जीर्णे कोशे लविद्यते सुखे ससरा वदयं नेत्रा। २५। उपोष्य प्रादि
वाक्यं सुसाधमादि पूजनं। दिव्यं तदर्थिने दद्याद्वारे कस्या देया ससे। २६। अस्यार्थः। प्रादि वाक्यं वदुत शीलं वृत्तं संप
नः पूर्वेषु दंतधावन पूर्वकं वशाद्विद्याथ भोपक्सेत्। ततः पूर्वाहिके दिने धर्मादि पूजनानंतरं स्तुते ताताया देवास
से दिव्यं तुलादिकं दद्यात्। तत्र यत्पुज्यमासीत् तेषां भवति यथा प्रिमयं उहं पंचाशत्पलिकं समं वृत्तं अष्टपुल्लदीर्घं ध
त्वा अदग्धे हस्तः शुचिः। यस्तजल निमग्नस्त देवास्त वमिति मुक्तं लक्ष्य देशरक्षं विष्टेन शरमानीय न दृश्यते यस्य जाघ

राम

९

विषयं विस्तृतं जाले यस्य तु कोशयाने सति आठु चतुर्दश्यामह माधिसतं सुखं राजिके हे विवंधुः रवं नो स प्रते स सर्वः
शुचिरिति नात्र पाठक्रमो विवक्षितः। घटस्याभीर्हितत्वा समो गन्धः। प्रथमं कथ्यते। तत्र रविरिति दुर्करत्वं न शालि शिशापादि
पशियं तातसोम्य वानस्य तमं त्रेण पंधिक् चतुरत्वा दृढं उज्ज्वलं विरचने कटकानि नाउत्तयतः कर्केटोपेता तुल्यं कुप्याह। तथा
स्तं भदयं हस्तय रेगातं। रमेत्तुं वैवुहस्तं दिहस्तातरुप न्यस्त हस्तद्वयं हस्तं प्रोत्पन्नं निश्चलं कार्यं। तत्र ध्यस्तुला समं कालयि
वा तसा र्वेदयो रुमयोः शि क्यदयं समासा य प्राग्यां न कुशान्तस्मिन्निधाय घटजातमोस्तारले घटादशभिः युते रत्नैरेव
तारणाण्याम धीधो मुखे मन्मथे सूत्रं वधो घटमस्त कर्तुं विनो अवलं विनो विनिर्माय पश्चिम शिक्रे दिव्य कर्तारि पूर्वस्मिन् वि
क्रेपि घटकोपमिति केष्टकाया वल्लेस्ना मन्यतममरोप्य पुरुषसमं तुल्यं पित्वा वलिकर्त्तुं कोरादिपरीक्षकं परीक्षते
सुमयवतारयेत्। अत्रेयं प्रयोगक्रमः। प्रातिः प्रादिकाकः स्नात्वा शुचिः शुक्ल वस्त्रपताका धृतं हस्तदिव्य शालायां सतयं

विश्वमकाशः

१०

द्योः प्रविशयिषामाहाकृत्नीत्याधर्मादीनधिवासयेत्। एतन्मेहिभगवन् अथमस्मिन् दिव्येसमाविश।।
सहितलोकां लेश्यवस्वादित्यमरुजलोः। आवहवचयेधर्मपथोदंगानि विन्यसेत्। ईदं हर्षतु विन्यस्य प्रदेवोदसिले तथा।
अग्रादि कोकपालांशोलाभागतु विन्यसेत्। रुद्रपीतोयमः सुष्ठुः करणस्कटिकप्रसाकुपेस्त सुवर्णोतो अग्निधापि सुव
र्णपथा तथैव निरुक्तिर्यामोवायुधर्मः प्रशस्यते। ईशानसूक्तवेदकः एवं ध्यायकमादिमात्। ईदं स्थ इहिलेपाथैविसूक्तवाह
येदुधः। ध्यायेध्वस्तथासोमआपथैवाविलोमलः। तत्पथप्रजापत्यवसवाद्योप्रकीर्तितः। देवेशानियोमये आदित्य
नातथायनं। धातार्यमानमित्रश्च करुणेशो भगस्तथा। ईदो विरवान् नूपजपज न्योपशमस्तयततस्त्वष्टाततो विष्णुरज
यन्योरयन्यज इत्येते द्वादशादित्या नामभिपरिकीर्तितः। अग्रेपश्चिमभागेतुरुडाणामयंतं विदुर्वीरभद्रः सुभद्रश्च म
रीशश्च महायशः। अजैकपादहर्षुध्मपिना कृत्वापराजितः। भुवनाधीश्वरश्चैककपाली विरापतिः। स्थाणुर्भगश्च

राम
१०

विदपि दृष्टा संसवेदिव्ये स्यात्। कालविशेषेदिव्यविशेषमाहा। वर्षस्वप्निः सचशिशिरहेमंतयोः स्याद्विषं वा वाते
कुपोधटमथशरयोभयोस्तोयशुधिः। वेत्रोमासस्तिह भवतिसाधारणो मार्गशीर्षो वेशारवश्च विपुचवजिना
यात्कादेस्तलेवा। वर्षसुश्रावणभाद्रपदेयोराग्रेयुदिव्यं स्यात्। मार्गशीर्षोदिमासचतुष्टये अग्निर्विषंवस्या
त्। निशतेसतिसर्वतं प्रपितुलं कुर्यात्। अभयपूकृत्तिकज्येष्ठाषाढेपु तोयदिव्ये न शुधिः। इह सर्वदिव्ये मार्गशीर्षश्च
त्रो वेशारवश्च साधारणे कालो भवति। ईदं। स्त्रीवालपृथो धपुत्रा मलरागिणां विपुसाधारणमासेषु तुलेवा न्य
पालन्यत्रापि मालादिस्ता वत्रैत्रादिसाधारणमासेषु तुलेवेत्यभिहिते न्यत्र सर्वेषां सर्वदिव्यो। तत्र व्यक्तामाहा।
विप्रस्यवहिरैकस्याहेमंतेशशिरपि च। क्षत्रियाते देविषं वाग्नेः कुट्यादेस्तसदा तुला। हेमंतेशिशिर्षामहा।
स्याग्निरेवनविषो क्षत्रियस्य विदुश्च शरणं अग्निर्विषं वा। कुट्यसमथलोहकाराग्निमंत्रस्तंभनमलिमंत्रविदो तुलाना

विष्णुदर्शः
६९

इति मंत्रं क्रमं लिखित्वा शिरस्यारोपयेत् ॥ ततश्च प्राद्वे वाक् ॥ तं घटं द्रव्यं सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनां ॥ धकाराद्यर्पणं मूर्ति
स्त्वेरकारावुत्थितं न संप्रयतो भावयसे यस्य स्माधत्ते नाभिधीयते ॥ तं वेत्ति सर्वं भूतानां पापानि सुकृतानि च ॥ त्वमेवेध
मेजानीषेन विदुर्वायं निमानवा ॥ व्यवहाराभिज्ञासौ यं मानुषं शुद्धिं मिच्छति ॥ तदेवं संशयादस्माद्यर्पणं तस्मात्तु महति ॥
इति घटमापन्नयेत् ॥ शोध्यः ॥ संतुले सत्यधामासि पुरा देवैर्निमित्तः ॥ तस्य वेदकल्याणसंशयात्मा विमोचया ॥ यद्य
स्मिन्यापन्नमातस्ततो मां त्वनघो नय ॥ शुद्धं धेनुमयो ध्वं मां तुला मित्यभि मंत्रयेत् ॥ प्राद्वे वाक् कस्तशिरस्य पत्रकं यथा स्थ
नयेथा संवेशमरोप्य विनापे वकमवस्थापयेत् ॥ विना षडितुषट् नवः प्रणवस्तु युक्ते सरे उच्चारणकालः षड्विंशतिक्षरो
च्चारपरिमितः कालः पठं ॥ तत्र तुलितो वर्धमानः शुद्धहीनः समो अशुद्धः ॥ तथानीतशक्यस्त्वादि धेदुर्कैरादिभ
गप्य शुद्ध एव ॥ तत्र कारणं दृष्टं चेतुनारोपणं ॥ ततः पुरोहितः क्रतुं गायति यत्तु कार्यमिति ॥ अग्नित्तु पूर्वेषु तस्मिन्

राम०
११

धिविधाय परे घटं दृष्ट्वा मंडलानि षोडशानि तावदंतरालिखत्वा क्रमेण मंडलेषु धिदेवान् अग्निवह्मणवायुयमेदं कुबेर
सोमपितृ नवमेतु सर्वा नृसंख्यं अग्निमुपसमाधायाज्येन शान्ति होमं अग्नये पातकाय स्वाहेति अष्टोत्तरशतं सप्त सप्त सप्त सप्त सप्त
पिंडं विहाया यघटवधमोदय ॥ हे मवदुस्यो पवित्रस्वाना ईवस्त्रय कर्तुं खलु हस्तयोरभ्यस्यार्कस्य वाससप्त सप्त सप्त सप्त
नि ॥ धोनेयस्य सितसूत्रेण वेशयित्वा शमार्कं पात्राणि दध्यस्तान् नृकुत्सुमाभिर्विचित्र्य प्रतिसापत्रं शिरसि वध्वा प्राद्वे वा
कस्तुतयि परिवर्तमाना ॥ त्वमेवेदं शिरस्यं वयसे पुद्गल्यसे ॥ त्वं मुखं सर्वं देवानां मुखं त्वं ब्रह्मवादिनां ॥ जगत्सो हि भूतानां
ततो वेत्ति शुभाशुभं ॥ पापं पुनासि धेयस्मात्स्मात्तावक उच्यसे ॥ पापेषु दुरायात्मानं प्रविश्यात् भवपावक ॥ अथ वा शु
द्धिभावेन शीतो सवदुत धाना ॥ त्वमेवेदं सर्वं भूतामंतश्चरसि सा शिवत् ॥ त्वमेव सर्वजानी येन विदुर्वायं निमानवा ॥ व्यवहा
राभिज्ञासौ यं मानुषं शुद्धिं मिच्छति ॥ तदेवं संशयादस्माद्यर्पणं तस्मात्तु महति ॥ इत्यग्निमभि मंत्रं त्वमेवेदं भूतानां

मन्त्रश्चरसिपावकः साक्षिवत्पुण्यपापानोद्दिसत्येकवेममेत्यभिहितोऽग्रे ॥ कस्योऽसंतसायः पिंडयोदेशेन निवेशयेत् ॥ सोपिस
समंडलानि शोभनेन नवमे प्रक्षिप्यादग्धः शुभः स्यात् ॥ अंतरातपतिते पिंडे सैदेहवापुन हेरतः ॥ जलविधिसुपूर्वधुसपोषे प्राद्विवा
करतुवेगनदी हृदे देवराततडागसरसामन्यतमं स्थानं शुभं समं सेशोध्य कलप्रमालोत्तोरणं पताकादिभिस्तुल्यैः कथं अधिकश
तोऽतुल्यं चतुःशरत्रयं च वेष्टा कंसितं गंधपुष्पादिभिः संस्पृश्य तारणादास्यसाधुं ततः हस्तमात्रे लक्ष्यं हस्तजले कलमावाप्य गंध
माल्यामधुक्षीरघृतादिभिः संस्पृश्य तारणं पूर्य वधमोदि पूजां होमं च तत्काले शिरसि प्रक्षिप्य पत्रं च वा जलमभिमंत्रयेत् ॥
तोयं तं प्राणिनां प्राणः सुखं राघवं निर्मितं ॥ शुभं सत् सारणं प्रोक्तं इत्यादि होमं ततः ॥ अतस्त्वं देवी या त्वमने शुभां शुभपरीक्ष
णा इति ॥ शोभास्तु ॥ सत्येन माभिरक्ष त्वं वरलोति जलमभिमंत्र्य गृह्णतां देवजितं जलस्य स्थगृहीतयः शिष्यकाष्ठस्य प्रा
स्ययः शर्भे गच्छेत् ॥ ततः ॥ ध्वजिये एतद्वृत्तिना प्राप्ता एतेन पाउपोषितेन शरत्रये मुक्तं मध्यमं शरपतितं दृष्ट्वा गृहीत्वा पंच
पंचाशधा वन्ये जविष्टे पुस्तके रिद्धे तेन्यस्मिन् तारणमूले स्थितं प्राद्विवा केन तालत्रयं दत्तेनाभिजमानो दकः

राम

१२

भगवान् रुद्रा इत्यादि दश स्मृतः ॥ प्रेतेश्वरस्य मध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ॥ आं ह्रीं माहे श्रीं चैव कोमारीं चैव वीतथा ॥
वराही च तथे शाली चामुंडा गणसंयुता ॥ नेत्रे तस्मिन् रभागे च गणेशाय तं विदुः ॥ वरुणस्यो तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ॥ गम
नः स्पर्शने वायुः रतिलोमस्तथा ॥ प्राणः प्रवेशे जीरोय मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तितः ॥ घटस्यो तरे भागे तु दुर्गा मावाहयेद्विष्णुः ॥
वसानं घटाय देहं वा घटोदिकं क्रमात् ॥ अर्घ्यादिपश्चाद्देवानां मूर्त्त्यादिमुपकल्पयेत् ॥ गंधादिकं निवेद्या तं पश्चिमां प्रक
ल्पयेदिति ॥ ततस्तु लोध्वजपताकादिभिस्तु गंधास्तपुष्पादिभिः संस्पृश्य तस्याने वरुणस्यो तरे भागे धर्ममावाप्य
प्राणवादिनमो तेषां नामभिरुच्य पाद्या च मनोयस्तान् कश्चपसो पवीतामनं धृष्टं एतद्वत्तथैव दुर्गां तानां प
दाथानुसमयेन सर्वदेवताधर्मोयं गंधपुष्पधूपक्षपने चैव निवेद्या इत्यादिनामपि पूर्ववत् ॥ अथ विभिन्नेषु लो
ध्वतुरिधुगयत्रीमाधोतप्राणवांश्चितांश्चार्प्य स्वाहमिप्रत्येवं संप्रदाप्य च रुमष्टौ तारणं दृष्ट्वा प्रतिज्ञां नाथं संशोध्य ॥
आदित्यं वंशवतिलो नलथ चैवो ॥ त्रिमिरापो हृदयमनत्र ॥ अहश्चरात्रिश्च उभे च संधेयमो हजानाति नरस्य हतं

विष्णुदर्शनी
१३

दिव्यमन्यं वाडुर्गोदिकं संख्यप्रलायतजले तोयत्वमिति जलविध्युक्तं मंत्रेण प्राद्विवाकेषि मंत्र्यदिव्यमातृकोक्तं सदे
वास्तिकायधिकारणसत्येन माभिद्रक्षस्वमित्युक्तं मंत्रं प्राहुरवंगोमयमंडलाखण्डपाययेत् ॥ तत्र महायोगेष्वावतुर्देशाहं देवि
कंराजिकं च सनूं प्रसिद्धं पश्यतो मयं ते सशुचि ॥ महायोगे पुक्तं तद्व्येति धाविभक्तेन क्रमेण प्रसिद्धं ॥ त्रयो ज्यो ॥ आदि
त्यस्य मंडलं दुर्गायाः अखण्डमन्येवायायुधानिधिरुपाययेत् ॥ तत्र दुर्गाया जलं चारस्य शस्त्रोपजीवनं च अन्यस्य तु प्राप्ताय च
तिशिरस्यान्यजालमिति विवेकात् तत्र सर्वसंधिविश्वासादिशंकापरिहारेषु इष्टं ॥ तदुल्लाख्यं वृद्धमर्द्धं ॥ इष्टं ॥ इष्टं ॥ इष्टं ॥
पत्रांत प्रयोगेष्टे तैर्धर्ममयपात्रस्थापिताभ्युक्तं तुलानकस्य स्नानादकेन मिश्रितात् प्राणुरखरायशोध्यायप्राप्तिदि
क्का ॥ सतुप्तसंश्लेषाश्च पलेषु वृद्धावेतत्तत्र रक्तं गात्रकंदं नोलुहनु क्षतिर्वायस्य तस्याशुधिः ॥ तत्तमायसास्त्वदीयेय
तां मम मयेकस्मिन् पात्रेति रय्यवोदराण्यष्टौ ध्वजा ब्रह्मिपस्त्रयः ॥ प्रमाणमंगलस्योक्तं सोवर्णराजितं वाधिषोड

राम
१३

शांगुलचतुरंगुलखातंतुमृन्मयेवापिमंडलं वर्तुलमित्यर्थः ॥ श्रयेद्वृत्तेलाभाविंशत्यौफलेस्ततः ॥ सुवर्णमाघकृतस्मिन्
सुतस्निक्षिपेत्तत् ॥ विमानेश्वरास्तमेडशांगुलविस्तारं चतुरंगुलेष्टितेवर्तुलेष्टतेतलपिंशतिकलपूरिते सुतसेष्टवर्तुले
धर्मादिभूजनः प्राद्विवाकः ॥ परंपवित्रममृतं घृतं यज्ञकमसु ॥ इह पावकपापहर्षिमाशुचौ भवेति घृतमभिमेच्य सुव
र्णमाघेन क्षिपेत् ॥ शोच्यस्तु कृतोपवासादि नियमः ॥ त्वमग्ने सर्वभूतानामिन्द्रादिनाभिमेच्य ॥ अग्न्युष्ट्रदेहिनीभ्यां तत्तमा
षकमुधेत् ॥ ततो यस्य करे दाहो घ्ननं वा तस्याशुधिः ॥ धर्मो धर्मरयं दिव्यं तत्तार्थमाह सपातकादियोगे पुत्रव्रजतेन धर्म
सीसायसाधधर्मपदे पुत्रपत्रे वस्तितासितायां हृत्वापेव गव्येन स्युष्यसितासितमंधपुष्पादिभिः क्रमेण संख्यगोमयपिंडं
योर्ध्वे मृन्मयपिंडयोर्वा ॥ धनिधाय शुद्धमृदां देहि स्वाधर्मं ह्यजामिरः पात्रांतानुष्ठाने ॥ यादेषा पविमुक्तो ह्यधर्मास्त्वायातु
मेकरमित्यभिमेच्य तूर्णमेकं गृहीत्वा ॥ अत्र धर्मं गृहीते शुचिः ॥ अन्ये नृशपथाऽप्यात्मवमहलविषयामन्यादिभिरुक्ताः

विष्वादिश्री०

१५

इदानीं पौतामहेयोत्राणां विभागे विशेषमाह॥ योत्रेत्यनेकपितृकेषु पितृद्वारेव विभागकल्पनास्यान्यस्वरूपापेक्षया॥ यत्र
विभागानां भ्रातृणामतीतानां मध्ये कस्यचिद्वारः पुत्राः कस्यचित् द्वौ कस्यचिदेकः न तत्र त्वारोयेकमेव शोषितं विभागं भजते॥
एवं पुत्र्यादयोऽपि पितृस्वाजिते धने विभागोऽद्वयं भजन्तेऽपि मातामहाजिते पुनः पुत्रैः सह समोऽंशता॥ सजातीया सजातीनौ यो विभा
गक्रममाह॥ विलिखिते धनमिह तु स्याद्विभागान्विदस्यादिति॥ अथार्थः॥ अथ एवमप्यत्रोऽप्येव तत्संयुतेऽपि पुत्र
स्तत्प्रत्येकं न तु स्त्रियैकसागाः स्युः॥ विभागानंतरं ज्ञातानां विभागप्रकारमाह॥ विभक्तजो भजे स्त्रियं सवर्णेऽपि समात्मनः॥ पि
तृत्वं संयुतं स्याद्विभक्तैः पुत्रैः विभागसाधुः॥ ३०॥ विभागानंतरं मुमन्त्रं सवर्णोऽप्युत्रं पित्र्यमेव शोऽंशं लभते दुहितृभावे मातृशर्मपि
इतरस्तु स्वोऽंशमेव॥ मातृधनं सर्वमेव पितरि प्रेते सति विभक्तैः पुत्रात् पुत्रानगर्भायामातुः पश्चादुपनयनं तस्य पूर्वविभक्तैः पुत्रैः
किरायव्यपेक्षितोऽप्यवशिष्टेऽप्योऽंशो भयः विंक्तिं विदुः॥ अथ न समभागो दातव्यः॥ एतच्च विभागसमये अस्यष्टगर्भायां भ्रातृ

राम
१५

भार्यायां विभागोऽत्र स्यादपि बोधितव्यः॥ स्यष्टगर्भायां तु प्रसवंप्रतीक्ष्य विभागः कार्यः॥ गौलमुख्यसुतायां वै विभागक्रममाह॥
यथा संसृष्टपथवसुपथगागवांतोरसाधेः पुत्रैर्हृन्ः॥ सुसदनगतस्य पुत्री सती चेतुर्गुह्यायाः सुदुहितृपितृकत्वात् तद्गोत्रं जा
तिदः पूर्वोऽप्यपरं इति तावदेव रसादिष्वपीधं॥ ३१॥ अथार्थः॥ विभक्तधनो योऽत्राहं त्रादिभिर्धनसंसर्गं हितं श्रातीतास्तस्यैव सः पु
त्रिकाः सुतसंज्ञा गृहकानीनपैर्न भवद्वैविकीतं त्वमिह स्वयंदत्तं स हो देजाय विधिसंज्ञकदा दशविधपुत्रैर्दत्तस्य पुत्री सती
व्यभिचाररहिता वेत्ते धनं गृह्यायात्॥ तदभावे दुहितरस्तदभावे पितरोऽप्यतरोऽप्यतृता वेत्तुनाः॥ तदभावे गोत्रजाः प्रत्यास
न्नसाधिताः पितृयादयः॥ आदिग्रहाणां क्रमेण वंशुशिष्यग्रहचार्यत्रेविधमुच्यते॥ तत्राह्वानं गृह्यायात्॥ सोमसादिष्वपि
यं पत्यादिष्विव विभागक्रमोऽप्युच्यते॥ संस्कृता संस्कृतभ्रातृणां भगिनीनां च विभागसमये विशेषमाह॥ संस्कृताः ख
लु संसृष्टं पुंरनुजान् भगिनी पुनः॥ इत्याजानि प्रयुक्तानां चतुर्थोऽंशं विभागिनीनां॥ ३२॥ पूर्वसंस्कृता भ्रातरो संस्कृता न

१६
१६

भ्रातृन्साधारणधनासंख्युः॥ भगिनी पुनरसंस्तुता तज्जातिप्रयुक्तं प्रदानम्॥ अथमर्थः॥ यज्जातीयायां कन्या तज्जा
तीयपुत्रसमांशं परिकल्प्यते चतुर्थो विभक्त्य एकं चतुर्थभागं तस्येदं अविशिष्टभागं त्रयं भ्रातरो यथान्यायं विभजेत्॥ वि
भक्तस्यासंस्तुतिना पुत्रस्यात्मा तस्य पत्न्या दयो धनभाज इत्युक्तं॥ संस्तुतिविषयविशेषमाह॥ संस्तुतिवे पितरि सपितृ
यवा भ्रातरि स्यात्स्वयं तिस्रं हरति स चेतसं च तसोदरश्चैत एव॥ अन्योदरः सहवसति तैसोदरश्चैत एव कृत्युमेतस्या
स्वरुचि पितृवत्सो विप्रेतामहे स्यात्॥ ३२॥ अस्यार्थः॥ विभक्त्यधनं पुनर्मिश्रीकृतं संस्तुतं तदस्यात्मा तिस्रं रत्नं नयेन केन
चित्॥ किंतु पितरि पितृये भ्रातरि वा तस्मिन्मेतत्तद्वनं संस्तुतं गृहीयात्॥ सोदरः सोदरसंस्तुते वा दद्यात्॥ यदा भिन्ने
दरः सहवसति सोदरश्चाष्टयकृषिभक्तं धनास्तदा तद्युगे द्वये संस्तुता॥ पित्रा जिते धने तदिच्छया विभक्तं गतं॥ ३३॥
प्रेतामहे धने पितुः पुत्रां च स्वाभ्यं च सर्वतः समानं॥ तत्र पितृवत्पुत्रो पिस्वरुचि स्येच्छया विभागयोगादित्यर्थः॥

राम
१६

नुमतिमते हनीरक्याप्यहेन भवति तथाप्यापि कुटुंबाद्यर्थे दानादिकं विना संस्तुतं कुर्यात्॥ अविभक्त्यमाह॥ मैत्रोदा
हिक विधेः मुद्यते च क्रमागते॥ स्वर्जितं चाविभक्त्या स्यात्तद्व्यापि रोधिवेत्॥ ३४॥ मित्रसंस्तुतं शयिष्यति यथा विवाहविद्या
भ्यां यत्रा तं यत्र पितामहादिकमाधियानं पित्रादिभिरशक्त्यादिनो हृतं यत्पुत्राणां मध्ये इतरानुसृतं यो धरति यत्र सेने वार्धि
ते सर्वे पितृव्यरहिते च दद्यादनाम विभक्त्यं भवति॥ मातृवित्तं विशेषमाह॥ अप्रतया दुहितुरनृणां मातृवित्तं न सान्वेद्य तोया
स्यात्तदपि च सज्जिधनं नाम तन्मोवलेषिते धनमिह चतुस्त्रयादिभागं विदध्या दपयेत्पुत्रेषु तु रत्नपितृद्वारे तस्मात् कृतिः॥ ३५॥
अस्यार्थः॥ मातुर्यस्त्रीषड्विधं स्मृत्युक्तं॥ अथ म्रियथा देवति कं प्रीतिकर्म एतत्तं यच्च भ्रातृमातृपितृभ्योऽप्यंतं च तस्या म्लीना
यां दुहितृणां भवति मातृवित्तं चेदमेव स्तितदा तदपाकरणवशिष्टं॥ तत्रौ हे कुमारीणां तदनेतरमूढानां स्यात्तदसंभवे न्यासां दुहि
त्रभावे पुत्रादीनां एतदुक्तं भवति॥ मातृवित्तं मृणुपुत्रयोत्रैरपाकरणं॥ ननु दुहितृभिरिति पितृव्ये पुत्राणां विभाग उक्तः॥

१०॥
१॥

रेवस्यात्। हीनवर्णो यास्तु न समवर्णो स पूर्वो प्रजाया आसुरसाक्षात्सेपेमावेष्टायाः स्त्रिया धनं मातुरेव तदसाविपि चादिशितं।
अप्रजस्त्रा धनधिकारिव्यवस्था माह। मातुर्द्विहितद्वौ हित्रीदौ। हित्रेषु धनं तज्जेत। पूर्वो मावेपरः पश्चात्पुत्रपौत्रपतिष्वपि॥
॥३६॥ माताया मातुर्धनं तद्विहितद्वौ हित्रेषु मध्ये पूर्वो मावेपरः पश्चात्पुत्रपौत्रपतिष्वपि पूर्वो
वो मावेपरः पुरो जेदियर्थः। जीवंत्यस्तस्य प्रजाया जयिषुर्भिक्षं धर्मकामपव्याधिर्विधिग्रहादिपतिवृत्त्यर्थं गृहीतं त्रोधनं
॥ श्री नावेश्यदेयं॥ शास्त्रोक्तापि वेदनिमित्तस्य विविन्नाया अधिवेदनिर्कचनं समदेयं॥ त्रयंतु विनागानि नृवस्तत्र बंधुसा
क्षिलिरिव तेः पृथक् यद्दक्षेत्रभोगे श्रान्तिर्यकार्ये॥ संप्रतिसीमा विवादमाह॥ सीमाः संशयहृन्महीरुहस्यंगोरसेत्यादि
कसामतादिरपि प्रजगृहीतमद्वैतप्रसन्नो भुक्। देवा नो द्विपरीतलक्षित्वातिहता इंदुयः सवक्षेत्रभुक् दक्षो भूत्यः
मथ व्यवस्थिता मयं कुर्यात्स्वयं सीमानां॥ शाहलविकीर्तितं। सीमा गृहक्षेत्रसंबन्धि नो विवादे हस्तुकारस्वर्गो

राम
१॥

रसेतुव लोका निम्नदेवे स्वालय पुष्करं एषादिभूम्यंतरा लोकावर्तिस शहरस्यात्। तेरपि सदेहा निवृत्ते सीमा तगोपाले स्वष्ट
त्रिष्याधा दिवनवरमध्येष्टे स्वहारो वा समक्षरया नृत्तत्रग्वस्त्रा घृतमखंडाः सुकृतेः नापित सीमा तं दर्शयेत्। तत्र यधनंत
रं देवात्स्वस्थनंतरविन्नं शैलैः साक्षिभौलिकालिरितादिभिर्नो वेपरीत्यता प्रत्येकं तत्र तं इंदुयः॥ सवक्षेत्रभुक् दक्षो भूत्यः
मिनेतुतनमौल्यं दद्यात्। इदानीं पितृनाशनं प्रयाहा॥ त्यजन्मृद्वे गृहीते पि वेतने वेतनं हरेत्। तत्समं दियुर्णवास्य हृदयो
रक्षेदुपस्करं॥ ३७॥ अर्थः॥ अत्र हि ज्ञेयं कर्म कर्तुं मंगीकृतं वेतनं तत्कर्म कर्तुं न तं स्वामिनं दद्यात्। गृहीतं वेतनं तत्र
द्विगुणं पृथितं दत्तावला कर्मकारयितव्यं। पृथितं पेक्ष्य कर्मकारयति सततं कर्म फलं पुष्पस्य दत्तस्य दत्ता मोक्षं दद्यात्। सः
वक्ष्यो लंगुल्युपकरणं यावत्कर्मपथा शक्तिरक्षेत्। विदुः पुरुषसाध्ये तु गृहक्षेत्रे कर्म नुसारं एवेतनं दद्यात्। स्वामिपा

१-

१५ भा. १०
१८

लविवादे प्रत्याह ॥ क्षेत्रस्य हतिर्गवादिभिरभवे स्वामिना भूते देयं माय चतुष्टयादिवयुत्सरेषां तुरतः फलं ॥ गोपाल
स्ति हताडय एव नृपते दाय स्वसेवास्तंतं दुर्लभं गुणो दमो यदि पशुः संभक्ष्य सस्ये रिक्तः ॥ ३९ ॥ यदि पर क्षेत्रे गवांसस्य हतिस्त
दगो स्वामी यस्तुष्टयं वस्तुना स तस्य फलं दद्यात् ॥ माघोत्रं तं प्रपणं विंशति मोक्षानां ॥ महिषां तु अष्टमाषां ॥ रवेरसोष्ट
यो ॥ अजेतुमाय द्वयं ॥ एवं मेषवसयो रिति वक्तुमादिष्ट द्वयं ॥ गोपदस्तु नृपते त्ताडय एक ॥ स्वसेवास्तं गवादि कं स्वामिने दाय ॥
देवान्मृगशिशोश्चित्तं दर्शयेत् ॥ यदि क्षेत्रे पशुसंस्तस्य तेन दाद्विपुलं दमः ॥ अत्र हि मार्ग आमयशुसंवारप्रोत क्षेत्रे नापद्यते सस्य त
एतदेनास्ति तपोस्तद्व्यवहारं हि प्रसूतं देवराशौ पशुवपशुवदंडः ॥ अभ्युपेयश्च श्रृषां प्रत्याह ॥ हतकालं युगे हि लुप्तं शिल्पा
पि संवसद्य ॥ तदत्र भोजने सस्मिन् शिल्पस्तत्फलं भवेत् ॥ ४० ॥ विद्यथ ॥ शिल्पाधी वा प्राप्ता भिक्षुवियोपिया वदंगास्तकालं तदेन
भोजनं ॥ शुश्रूषां कुर्वन् शिल्पिणाल् लब्धस्तस्मै समर्थं यन्वरोत् शिल्पादिरेवं दोसादि रपि ॥ अस्वामि विक्रयप्रत्याह भिक्षुं तं पशु

राम
१८

इदानीं क्वचिदधिकारि विरोधमाह ॥ यतिनेष्टिकवच्यर्थे शिष्याचार्ये कथं चिंतः ॥ हरेयुरिच्छिभिः संवेरक्ष्याः पंगवादिता सुताः ॥
॥ ३९ ॥ यते मृतरप धनं कोपान कथा पुरताकादित छियो हरेत् ॥ नेष्टिकस्य तु वस्त्रोषधादि कमाचार्य एव न सस्य तु संचितं
नीवरादिक मेकता धर्ध प्रसारना वनस्था एव हरेत् ॥ पंगवादयस्त्वनशाः किंतुरिच्छया हि भिक्षुत्रादिभिः संरक्ष्य क्लृप्तं जालं
धवधिरमूको नमर्तजडनिवीर्यी क्वचि सरो गि पतित परिय हार्थ मादि द्राष्ट ॥ कृतमापश्चि तस्तत्तु गोपि विभाग भागे वा यत्रापि
प्रादिपुत्रपुत्राणां कथमियाहा ॥ तत्पुत्रः स नृपदि भवति स प्राग् विभाग धनी स्यादध्यग्य ध्या वदनमपिय वधुदते वतुषु ॥ प्रा
स्योद्वाहादिषु तदसि हं भर्तुरेवा प्रजावसेता हीना यदि भवति सस्य पत्नी सुतायाः ॥ ४० ॥ यद्येकलाः पूर्वोक्ताः पंगवादिपुत्राः
प्राग् विभाग निश्चितं भागं हरेयुः ॥ कुर्वन्तास्त आयथ्यपि शोधित विभक्त धने युक्तस्त्री धने अथ ग्रिविवा हासि संनिधौ लब्धं
तथा ध्या हवनि कं पितुर्गृहा भ्रातृगृहात् ॥ आसु देवा र्धं प्राजायत्येषु वतुषु विवाहेषु ठाया अं प्रजायामृताया धनं तत्तु

विश्वेश्वरः

१९

एतेह वेणुमन्त्रयादिभुङ्क्ते व्यापहारे रातोतिदिगुणंदेव्यास्वामिने इव्यं॥ यत्रु निपंनदिगुणसीदिकथततहुय वस्वामि इव्यविषये॥
दशकुसुमयूनधान्यशतादवाकुमलिमेवपस्वनातीरग फलोदैरातपलादवाकुनरेमेकांस्थतांमत्रपुसासादिमध्यइव्येपहजेस्वा॥
स्वामिने इव्यं प्रदाययेतागे नापहरंतदंगधदः॥ इव्यंतुवधः॥ अस्तएरयतुदेशाग्निसरणं॥ तथासुचणोरत्नरजानपु
रुषस्त्रीहस्यश्वाधुतेमइव्येपहते पिवा॥ वाकूपासुधं प्रयाह॥ शपेन्नेतान्मृतोभयान्यान्यणावधेनयो दशा॥ दद्यान्मा
त्रादिगताहमिस्यकापंचविंशतिः॥ ४३॥ अर्यार्थः॥ कठकोरावधिरत्वादिसयास्योक्त्यासजातीयमभिज्ञापतुअ
धिधादिकसादशपणातुक्कहाये भगिनीमातरं वागताहमिति वदंन्पेन विंशतिपणादायाः॥ उत्तमं प्रत्यभिज्ञापेनोद
युलहीनं प्रत्यभिज्ञापेत्सजातीयार्थं वाङ्मयी वानेव स कथापनेनोक्त्याशतपणात्॥ पादनासाकुराकरादिषुतुतदु
येधे॥ यानित्यभिज्ञापेत्तुमध्यमसाहसंदेव्याः उपपातकाभिज्ञापेत्तुआद्येनैविद्यनेपदेवाभिज्ञापेत्तमं देउंदेव्यासु

राम

१९

येतुभस्मपंकरजोभिः सज्जतायोपातैर्दशपणान्॥ अमध्येतिष्ठयूतपादेस्तदिगुणंहीनोवत्तमेषुपूर्ववह्ये॥ अज्ञानासमा
वादातुनदेउः॥ विप्रयीडाकरंछेयमंगंआहमस्यतुकाष्ठादिभिरताडयेत्॥ द्वात्रिंशपणान्तरक्तद्वनिवुदिगुणं॥ कर्लीनासाक
रपाददंतभंगेतुमध्यमसाहसोदं॥ विधेनूतमसाहसः॥ एकस्यवहुभिरताडनेप्रत्येकंदिगुणंदेव्यायत्रकलेपहजंतत्त्वा
मिनेदद्यात्॥ आसमुधानंताडितस्यवयीमति॥ संधिव्यतिक्लमंप्रयाह॥ श्रीमद्विष्णुभक्तप्रतिष्ठमवलनीपालेनहृत्पापुरं
विप्राणांविहितोत्थात्रगलिभिः कृष्णंययःसंविदे॥ मुख्यव्यधनापहृतमधनंलयास्वराष्ट्राद्विःसंप्रयःप्रहितोत्तम
नयदिततेषांतदधापवेत्॥ ४४॥ राशतावन्मध्यभाविभस्मपतेतद्विष्णुश्चप्रतिष्ठापुताप्रमपुरीकार्यो॥ तत्रोक्तैह
वाच्योक्तंप्रतिष्ठाविधिः॥ उदगयनेतुक्कपदेज्योतिर्विदुक्तपुण्यतिथिनक्षत्रदिनेपूर्वघ्नः कृतस्वास्तिवाचनंनोहीमुखस्व
निषधप्रशस्तदेशसमवतुरस्त्रेषुमात्रापवर्गेरिकमंडलेष्विष्टरक्ताक्तस्त्रेणदशप्राग्दशोदगायनसमांतरात्करवास्त्रे

३०
काशीतिपदातिस्तुः॥ तत्र प्रतिकोणमेककंचतुष्यदेरक्षित्वाप्रतिदिशोतदंतसंलेदनापदानिवध्यरेखायदपदघेदनपंचद्विपदानि
कायोलि॥ ततो मध्यमेनूवमेवाधकीकृत्यप्रसन्नभवनंकाये॥ तस्यप्रतिकोणमेककंपदरक्षित्वाप्रतिदिशोत्रीलित्रीलिपदातिएकाह
त्यवहारिचिपदानिकायोलि॥ एवंप्रसन्नभवन्व्यतिरेकेणचतुष्पदयादिशदेवयत्ता पूजास्थानित्यति॥ उपक्रमापेक्षयेकाशी
तिपदवास्तवमंडलमिस्त्यते॥ तत्रेशानकोणद्वारभ्यद्वाविंशत्यपदे पुनर्मोतात्रामभिः क्रमेण शिखिनो॥ पर्जन्यं जयते कुलिशा
युधं॥ सूर्यं॥ सत्यं॥ १२॥ आकाशं॥ वायुं॥ पूषणं॥ वितथं॥ अरुक्षतं॥ यमं॥ गंधर्वं॥ अंगिराजं॥ मृगं॥ पितृगणं॥ देवगिरिं॥ सुग्रीवं॥ पु
ष्पदंतं॥ वरुणं॥ अतुरं॥ शैवं॥ पापं॥ यक्ष्माणं॥ रोगं॥ अहिं॥ मुरखं॥ भस्माटं॥ सामं॥ सर्पान्॥ अदितिं॥ दितिं॥ संभूजयेत्॥ कोणचतुष्य
विशिष्टपदेषु॥ आपः॥ सवित्रं॥ जयं॥ रुद्रान्॥ सप्तशतमध्यमपदे ७० प्रसन्ने नमो इति ब्रह्माणं पूजयेत्॥ ब्रह्मसवनस्येश
नाष्टष्टादशुयाम्येकादशपदानिचिपदानिचतिष्ठतिषुक्रमेण अर्पमाणं॥ सवितारं॥ विवस्वतं॥ विंशुधोभिधिप॥ वितथं॥

राम
२.

[illegible]

विष्वादि०

२९

कुंडमाशान्यां होमसाधनं प्रतिष्ठाप्य ॥ मंडलस्योत्तरतो देवता स्थापितमष्टपंचशुद्धैर्लवा अभिषेकसाधनानि स्थापयित्वा
शिल्पशालां तु देवं प्रासाददक्षिणेनानीय यस्तु भो भुवः सनेन रक्षाय सर्वसंभारात्सहस्य स्नानं प्राणानां यम्य प्रतिष्ठाप्य देव
तामंत्रेण विविधं न्यासं कृत्वा देशकालोत्सृज्य च प्रतिष्ठां मोतिसं कल्प्य द्वाद्वापकं त्रेक्षिगानां योस्त त कोपति योजयेत् ॥ अथा
नार्यः प्राणानां यम्यमंत्रं देवतामयो भूया योगभूमिं प्रासादस्नानशालां चापो हिष्टेति कुशोदकेनाभ्युक्ष्य सितसंक्षाल्य प्रक्रमे ॥
देवाः आमां तु पातु धानां अपयां तु विष्टां देवयुजनं रक्षस्वतिरक्षां कृत्वा प्रतिष्ठां कलशं द्वाद्वापकं प्रतिष्ठाप्य लेकपालां वा
त्यर्चयित्वा स्थापनशालां गत्वा प्रणिपत्य देवां प्रार्थयेत् ॥ आगतं देवदेवं शिवं रूपं नमस्तुते ॥ शुभं पिपा दधिष्ठानं शुभिकुर्म
सहस्रं तामिति ॥ स्तोत्रं द्वाद्वापकं दधिष्ठानं शुभेन घृतेनाभ्युक्ष्य दत्तेनाद्र्ये गोद्वयं कुशोदकेन स्नानं पश्चात्पातं तरेव स्थापयित्वा
धिना लिप्यां दध्यधूपेन धूपयित्वा पुष्पैः संपूज्य नवोत्तमवासां विष्ट इत्या परमान्येन वस्त्रे दद्यात् ॥ ततो लिगमर्चो वा

राम
२९

बादशमृद्धिः रुद्रेण पंचगव्येन पंचामृतेन संशोध्य गजपद्धारं ल्याकरा होस्वात वल्मीकसगुमहदराज वाराग्रि होत्रस्नान
दुष्टमृदः कललोदकेन निक्षिप्य द्वितीयकलशे हारं पशुवंततीये हिमावादिवा न्यंचतुर्थे गंधपुष्पफलानि क्षिप्वा आ
पो हिष्टेति पावनं शिवतोमोरजसजस्मा अरं गत्वा कलशे विहितं तस्मिन् क्रमेण निक्षिप्य समुद्रज्येष्ठेति स्तुतेन कलशं चतुष्टयेना
भिषिष्य पीठोत्तरे निवेश्या भिक्वेति वस्त्रयुग्मेनावेष्ट्या क्षतगंधपुष्पधूपदीपाष्टकमहोने वैद्यैः संपूज्याते जसपात्रं रक्षं मधु
सुवर्णशलाकया गृहीत्वा चित्रं देवानामिति मंत्रेण पाश्चेत्तिष्ठत्वा सत्यं घोषं मेकैकेन त्रंसं न्योक्त्वा लेयेत् ॥ ततः कश्चिन्मुरतस्तिष्ठे
त् ॥ आवृत्तिं निपातात् ॥ अथादर्शं भक्षभोज्यातिदर्शयेत् ॥ सुवर्णरूप्यागंधेन चांगलक्षणं अंगारं जो नमो भगवते रक्षापहिरं लप्य
रेतसे परापरात्मने विश्वरूपायो मा प्रियाय नमः शीतमंत्रेण संलिख्य यथाशास्त्रं शिल्पसुटं कारयित्वा तत्र मध्वं नं क्राम्यो न धनं लि
गपर्यं तेति शिरोऽक्षं ॥ तत्राचार्यो यधेनुं ब्राह्मणं यथाशक्ति हिरण्यं दद्यात् ततो देवमुत्तिष्ठ प्रसन्नं स्य त इति मंत्रेणोत्थाप्य

विष्वादिशि।

२२

कनिकददितिसूक्तपाठे प्रासादमंदप्रासादप्रादक्षिण्येनोत्तरदोरेण देवमालाह्वने स्यानीयवेषांकुशप्रस्तरेकशिपुशु
भिवस्त्राण्याच्छाद्य तत्र प्राकृशिरसंदेवं संस्नापयेत् ॥ तदिदं प्रदेशे वस्त्रवेष्टितकलशं प्राजापत्यं संसुमुहते इत्युक्ता
मंगलद्वयोपरि प्राणवेनावस्थाप्य समंतदक्ष्य भोज्यमंगलद्वयाण्यवस्थाप्य मध्याह्न्यतिलसर्षपविष्टेन देवमाप्याप्य
त्येतिर्त्तवो ह्यर्घ्यप्रतिमायांतु भवेतां क्लोमस्तत्र केकलं हस्तो वधीयात् ॥ ततो देवेषु पुरुषादीनि पंचविंशतितु स्यानि प्रवेशय दि
व्यवाससां धातुं देवं संस्मृत्य पुरुषसंस्तेन सुखा पुष्पांजलिं दत्वा गंधपुष्पादिभिर्मंदपं विधिं वदयन् नोतदुपरि देवस्या
ग्रेवतुसंमंडपं कोणेषु रक्षास्तिकलां धितं कृत्वा तन्मध्ये प्रोत्सृज्य विष्णीशानान् प्रतिदिशं लोकपालान् इतदंतरालेषु सु
कादशाद्वादशादिभ्यो विष्णुदेवसाध्यनासत्यमरुद्गणं धूर्वासरसः पितरं गणपुण्यलाधौ नित्याविशे शंखं हृदि गी
क्षेत्रपालान्यवधावकाशं आवाह्य तन्मामभिस्तुलिंगवदमंत्रे वा वयित्वा प्रतिष्ठाप्य देवपाषेदेभ्यो नमस्कृत्य चो

राम

२२

राजयक्ष्माणो पृथ्वीधरं आपवत्सं हजयित्वा वास्तुमेतलस्य पुस्तकध्यास्य गृहसंनिधौ ज्योतिस्त्रिसं पायसवत्तत्रिंशो सोप्यते प्रति
जानोहीति वतरत्तसिः प्रसृतं कुलावरुद्रोपमंडलं देवताभ्यो दत्वा तद्बाहः कोणेषु चरकी दत्तनारेवतीया परास्तीः संपूज्य हरि उ
मिश्रितं वस्त्रं दद्यात् ॥ यजमानस्तु मंगलस्नाने प्राप्ताणामसंभोज्य आचार्यो यधेनुं काचन चंदलायथाशास्त्रे स्तथादिप्रतिष्ठां
कुर्यात् ॥ इति ग्रहप्रासादवास्तुहजा ॥ अथ ग्रहयज्ञः ॥ तत्र कारस्तु क्रव ॥ अथ लब्धविप्राशीः सहस्रधुमिः पुष्पाभ्यो हते
निसंनिवेत्य सुते शालवृक्षसंपन्नमानार्थमस्ति जश्नता दृशाम्रषोडशाष्टे भवतुरोषा विधिना हृत्वा वस्त्रालंकारादिते ह्यो दद्यात् ॥ दि
गुणमात्रायां पातितं तर्पणं देवोषेः सह प्रतिष्ठापनं दत्वा प्रासादाग्रे दशहस्तं वतु द्वारं प्रागारभ्य पुष्टं देवराभ्यन्ययो धत्ते र
णं सारशाखं हस्तं कुरुधूममोलिकवित्रं शैवालं च तवणं ध्वजपताकादिभिः पूर्वाघृष्टं दधुपुशो गतितं मंडपं नन्मध्ये
वतुरस्तारं कहतो वितावेदिकारयेत् ॥ तथा घृष्टं दधु कुंडानि हस्तामात्राणि चतुरस्त्राणि सयोनिमेखला निस्तु ॥ आचार्य

विश्वादिशि. श्वो मृते गभैर्गृहस्थो पितृणां ठिका देव्या देवस्या भिवेकं कृत्यामहीषु मातरमिति देवामा वाद्य औदुतिर्धौ रदितिरक्त वास्तु लाहल्लेखामं
 त्रेण कौडशोपचारैः सं पूज्यते नैवमत्रेण पूर्ण दुति दुसा री न इन्द्राग्ना तिस्रैः तेन प्रासादो ह्युदेवं प्राप्यो त्रिष्वं प्रणस्यत इति मंत्रे
 २३ एो धायत मे वा भिमुखं सारलादिप्रदर्शपुष्पांजलिंदेवा पुरुषसूक्ते नस्तु ह्य आद्येनेति महारथेन अग्रगृहं प्रविश्याम्यस्य
 पाठिका गभैरहं एवो धृष्टि क्षिं द्याग्ना नामा भिन मोते वज्रमौक्तिके वेदुयं शंखस्य धिकु धरमो इनी लसकल अग्रमग स्थिवा गो धूमय
 वमुदनी वारग्रीहिसर्वपा नूश्या मा कानूतिला नूरोयादिधातुजातंगभौ निक्षिपेत् सुवर्णं गुरुं विष्णोः शिवस्य एव भंसर्वत्र समनः शि
 लादिनिक्षिप पायसेन सुलिप्या हत वेस्त्रेणा धा धु सुवर्णं शाला कामंतरितं कलं दारा भिमुखं तत्र देवं प्रतिष्ठाप्य प्रणवेन ह्युतांगन्या
 सः सुलये कं प्रतिष्ठा परमे भवरश्ति शाला कामधिपेसा दयेत् ॥ तं देवं स्पृष्ट्वा तमयो मृत्या प्रमा धे रित्यु वंजत्वा प्रणवेन देवं गंग्या
 संख्या कर्त्तुं स्यात् इति कांगायत्रीं जप्त्वा आचार्यः पुरुषसूक्तेनोपतिष्ठेते यजमानस्तु ॥ स्वागतं देव देवेश महोग्वात्यमिहा

राम
 २३

गताः ॥ प्रागदत्ता महृषवा वा व्याल कडक वत्सलेति ॥ सकलत्रः शरणं प्रपद्य पुष्पांजलिंदयात् ॥ आचार्यः अर्घ्यो दिदृक्षां ५
 तिकलशो देकेन पंचामृतैश्चा भि विच्य पुष्प कुशरत्नैर्देकेन स्नापयित्वा पुनस्तल्लिंगमंत्रेण सं पूज्ययादना तिशिरसु देवे स्पृ ड
 एवा इहै बोधीति त्रिजपित्वा परिवार देवतां सं पूजयेत् ॥ वस्त्रालंकारं कुरु हं शं यमाचार्यो यतर्धं मृगियः तर्धं जापिभ्यः यथा
 विभक्तं श्राम एषो जयेत् ॥ मान्त्रुथो हं प्रथमे हि देवस्य मधुना दितो ये हि द्याक्षसर्वपिष्टेन ततो ये हि सत्रं स्रवं ड यवपिष्टेन ले
 पनततः स्नानं चतुर्थे मनेः शिला प्रियं पिष्टेनोदयं अष्टोत्तरकलशे स्तर्धं स्रव्ये वोक्षारवृक्षं रूपले वहुवायवसि भाधोदिमं
 गल इयमंगलता र्थे देके गंगादि नदी वाराणाचार्यो ब्राह्मणेः सह भिवेकं कुर्यात् ॥ इमं आपः देवस्य त्वा समुदज्येति मंत्रेः ॥ त
 तो देवस्य वयजमानस्या भिवेकं कुर्यात् ॥ सर्वजल कीडां च कुर्यात् ॥ प्रतिष्ठोपकरणामाचार्यस्य ॥ चल प्रतिष्ठायां तु कुंडं मंडपं वीं
 करणं कृता कृतं ॥ आचार्य एव हववद भि विच्य भयर्थं संवतो भ इमं टपे दिव्य पाठे देवमुपवेश्य पूर्वादिदिक्षु वस्त्रं नूतन पल्लवोप

शोभितजलपूणेकलशानवस्थापदीपाप्रज्वाल्यगंधेननेत्रज्योतिः प्रकल्प्यचित्रबलिंदत्वादेवमाहात्म्यं स्मृत्वा पुरुषसूक्तेन दत्वा
 विष्वादिशक्ततां गन्ध्यासहस्रं देवमानीय पुष्पैरप्रतिमायां लिंगं प्रतिष्ठाप्य पेवामृतर्षिकं संयावकलशोदकेऽमाध्यापदस्य भिषिचोभ्यर्च्यः
 २४ देवार्चनरक्षिणादनादिकं पूर्ववदाचरेत्वा वापीकूपतडागादिषु प्रागुदकप्रवणदेशं प्राप्नोति सहागत्वा च सिक्कुंडं मृदा घन
 लप्रतिष्ठाप्रकारं कृत्वा यजमानसमिति क्षीरहृक्षाप्यं मंडपे प्रागभागे वस्थाप्य वेदिमध्ये पद्मेषोडशारं वक्रं परितश्च लुरमंडः
 लोपेतं कृत्वा चार्च्यः पद्ममध्ये सपत्नी कोऽब्रह्मविष्म शानो विनायकश्च न सो वरं रूपानि तस्मिं गमने एव समंतात् तेषु स्व
 एजलवराणि स्थापयित्वा तद्वहिलोकपालादीन् संपूज्य मंडपस्य प्रतिकोणं कलशं च तुष्टयं पुण्यं न घृष्टं केस्तु मंगल
 इव्यवस्था ध्येत् कृतां स्थापयित्वा इमं मेवरुण इति गंगादि नदीरावाद्याभ्यर्च्य वारुणं च रुद्रं कृत्वा समुद्रज्येष्ठेति प्रत्यर्च्य
 गायत्र्या ज्याहुताः स्विष्टकृतं कृत्वा प्रत्यादिप्रत्यर्थं वारुणं मंत्रैः समिदाज्यं हुत्वा शांतिमंत्रैः यजमानमभिषिञ्चेयुः ॥ राम २४

कार्ये ॥ अथाचार्योऽश्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य सुकुंडे स्वर्ग्योक्त्या प्रतिष्ठाप्य न्यायाय देवस्यात्र कलात्रिधिसिध्यर्थं यक्ष्य
 इति संकल्प्य प्रणितस्त्रपनांतले सततप्रतिष्ठाप्य देवमावाह्याभ्यर्च्य तत्प्रकारिकमंत्रेण व्याहृतिभिर्वोपलाशो देव
 राश्च ध्यापामार्गं समिदाज्यतिलैरष्टसहस्रमष्टाशतमष्टविंशतिं वज्रं हुत्वा तत्राज्यहोमे प्रत्यहुत्य संपादं प्रति कुंडं
 स्थापितं शांतिकलशेषु निक्षिपेत् ॥ ततः शिस्थुरसिपादयो देवं प्रति इव्यं हुत्वा सृष्ट्वा स्विष्टकृतादि कृत्वा पूणं हुत्वि जुहु
 यात् ॥ एवमभिलिजः स्वकुंडेषु जुहुयुः ॥ पूर्वदारादि जापकृत्वा होमांतं पुरुषसूक्तं शतं रुद्रायं ज्येष्ठसानीलरुद्रं रुद्रं माव
 तं येयुः ॥ गायत्री वा अन्यद्वा श्रीसूक्तं यजमानादि अधिवासनं त्रिरात्रमेकरात्रं वा कार्यं ॥ तत्रादौ चित्रं पूयिषां मेतसं इव्यं
 कार्यं ॥ तत्र मंत्रैः ॥ हुं ब्रह्मो भूगवते रुद्राय सर्वभूताधिपतये दीप्तशूलधरायो मादयिताय विष्वाधिपतये रुद्राय वनमोऽ
 नमः ॥ शिवो हतं कर्मोत्तुखाहेति बलिस्त्वभ्यर्च्योऽप्राप्नोति भ्यमिष्टात्रमाधिवासनं रात्रि संख्यया वदक्षिणां दद्यात् ॥

विश्वादर्शि.

२५

ख्या यादुवाहोमसमायशांतिकलशैर्यजमानमभिषिंचयेयुः॥ सवस्त्रहिरण्यादिदक्षिणांदद्यात्॥ तत्रेतुसलक्षणंगंधारा
ममध्यादुपेक्षुर्वातुस्सुधानायेयदद्यात्॥ शेषमाचतुर्थाह पूर्ववत्॥ फलंतुसर्वकामानां प्रीतिः॥ मस्यसर्वविषयपुराणवेदुधायना
द्युक्तप्रतिष्ठाविधिरित्यालेप्रसंगेन॥ इहंराशादेवप्रतिष्ठां कृत्वा॥ पुरेष्टुतिं प्रकृत्य विप्रात्सखापइत्वा धर्मपात्थतामिति राश्यागुलिः
भिश्च विदितोयत्यजयति यश्च गणा इव्यं हरति तमपराधानुसारणनिर्धनं कृत्या देशाद्वि कार्ययश्च गुणे विपुक्तसन् अविशेषणः
लभतेयते तेषामेवस्यातइहा॥ इहानीमवशिष्टतीचवहरापदातिप्रत्याह द्युतस्त्रीप्रहसाहसेषपितथादत्ताप्रदत्तादिषु क्षोणीशो
नवियार्मदेउकरणे लोकः सुखास्यान्नेत्राता मिश्रादिषु संयरेस्स नृपतिर्लोकः कुयो निषिहस्यातकर्म विपाकतः स्वयमनः सक्तः
नृकुर्यात्सुधीः॥ ४५॥ अस्वार्थः॥ द्युतपणपूर्वकमक्षादिभिः क्रीडनं मेधादिभिः॥ असाहसं स्वसमाह्वयगतदयं रासातिवारणः
यं॥ नो चेत्स पुरुषाधिष्ठितं कार्यं॥ तत्रैवातजतु पंचकं॥ अधिकजतुश्चेद्दशकं यावत्॥ तां दिवादेतज्जातीयैर्विनिर्णयः॥ पस्त्री

राम०
२५

विश्वादर्शि.

२६

संयहास्त्रिविधः॥ मात्यादिप्रेषणं प्रथमं॥ महासनादिद्वितीयः॥ केशयहणादितृतीयः॥ तत्र सजातोक्रमेण अधममध्यमोत्तमसाह
सदेउयास्तुः॥ अनुलोमेतु प्रथमाद्विष संयहयोः सजातीयोक्ताथतदर्थं देउयाः॥ गमनेतु मध्यमसाहसादिक्रमेण प्रतिलोमेतु पुंसां व
धः स्त्रीणां कर्णः दिकर्तनं अतिजागमनेतु ललाटांकितकबंधः पुरानिर्वास्यदास्या हो दशपणादि कंसाहसो हवलावष्टं न परोपद्वसव
मृदुमध्यमोत्तमभेदेन विविधः॥ तत्र देउपितय मयत्रांति क्रोधात्यादिषु अननुसूयस्य देनस्याप्रदानमेव स्त्रीपुंघर्मादिकं वकुमा
दिशब्दः॥ भर्तुस्त्रियाश्च परस्परान्ति क्रमेयथान्यायं विवादं नामयेत्॥ यवैरजतस्वर्णकारादिभिः सह विवादेषु प्रकीर्णकैश्चपि इत्यु
लमतिप्रसंगेन॥ शेषस्पर्धार्थः॥ दृष्टं दृष्टं मुखं मया विक्लमथा दृष्टं॥ पुष्टं हतं का स्यामत्रमहाकृतुष्ठापितथाचायत्वमायो
चितं॥ आसेतोश्च सरस्वता तिस्रुयशप्रापहियमंदिरेतं श्रीधन्यमिमं स्वयंतु सुजनाः रथायितुर्थोयत्वा॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥
इति श्रीगीतार्थप्रवाण श्रीमहाबायी सुतकविकांतसरस्वती रितविश्वादर्शाख्य धर्मशास्त्र विवरणे व्यवहारकांडे समाप्तः॥
॥ ४८॥ श्रीश्रीशुभं भवतु॥ श्रीरामचंद्रो जयति॥ ४९॥ ॥ ५०॥ ॥ श्री॥ ॥ ५१॥ ॥ ५२॥ ॥ ५३॥ ॥ ५४॥

राम
२६

१०७
८

१०७
८
०॥ श्रीरामा इति विश्वोद्वेगवहारः कांड समाप्तः ॥ श्रीराम ॥

१०७
८

स तु ते भोगवासदस्वशतं वासाहिरं एव स्वंदलालये सवसांगमलंकृतोऽस्य वसाभित्तमंत्रेण तज्जलं पाययित्वा तडागं नेऋतां
दारुण्यशानां तं हिंसायतास्त्वारयेत् ॥ आपोऽस्मादिति स्वयंतलुरुषंगं ह्रीं सोमस्वतांगं छंदोगविदापयतः कूलशरच्छ्वर्णरजतजु
लं च रान्तजले निक्षिप्य पुष्पांजलिं देवादेव पितृमनुष्यादयः प्रियंतामिति दधात् ॥ आचतुर्याह मुत्सवादि पूर्ववत् ॥ वसंतयौ भवषा
शरधौ मंतशशिशुतजलप्रभमेधराजसूयाग्निष्टोमो कृष्यावाजपेयातिरात्रफलप्रदमिति ॥ एवमारामेष्वपि ॥ तन्मध्ये स्वस्तिवाच
ननां दीर्घाध्वेदि कुंडं ॥ अथ क्रतुविगाचार्यवरणादि पूर्ववत् ॥ वेदिमध्ये सर्वतोऽपदमंडलस्य ॥ खंडे दुष्टं खलावच्छिन्नापी पादं च पंच
मे ॥ परिधौ वैष्टितं पदं सर्वतोऽपदमंडलं ॥ इत्येतस्य लक्षणस्य सर्वतोऽपदस्य पद्ममध्यदलबहिर्देशे अंशोऽदिको कपालदेवानभ्य
र्थं वृक्षाभंगलक्षणं पञ्चगंधादिना संज्यते ॥ पुरस्कर्णरूपफला निबध्ना कल्पितनेत्रे स्वर्णशलाकां जननां कासुवर्णसूयाक
र्णवधं सूयाग्निप्रतिष्ठाप्य सोमो धेनुमिक्तं यसो मयवकीदुत्या स्थिष्टकृतंदरंतथैव समिक्तज्यविठानं पशतंतदर्थं ॥ तदर्थं स